

Munich Personal RePEc Archive

Changes on the public pension societies market in Poland after its accession to European Union

Jarosław POTERAJ

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

2005

Online at <http://mpa.ub.uni-muenchen.de/13975/>

MPRA Paper No. 13975, posted 11. August 2009 15:20 UTC

Jarosław Poteraj

Zmiany na rynku powszechnych towarzystw emerytalnych w Polsce po przystąpieniu do Unii Europejskiej

1. Wprowadzenie

Rynek powszechnych towarzystw emerytalnych w Polsce zaczął funkcjonować na podstawie ustawy z dnia 28 sierpnia 1997 roku o organizacji i funkcjonowaniu funduszy emerytalnych¹ (zwanej dalej „ustawą”). W artykule 8 ustawy określono, że używane w tekście określenie „powszechne towarzystwo” oznacza powszechne towarzystwo emerytalne, będące organem otwartego funduszu emerytalnego. Zgodnie z pierwotnie ogłoszonym tekstem ustawa ta miała wejść w życie z dniem 1 stycznia 1999 roku, a część jej zapisów z dniem 1 maja 1998 roku i z dniem 1 sierpnia 1998 roku². Ustawa z dnia 24 lipca 1998 roku o zmianie ustawy o pracowniczych programach emerytalnych oraz o zmianie ustawy o organizacji i funkcjonowaniu funduszy emerytalnych³ dokonała zmian w dacie wejścia w życie ustawy na 1 kwietnia 1999 roku. Jednak przepisy rozdziałów 3 (artykuły 27-52) i 4 (artykuły 53-60) ustawy, dotyczące powszechnych towarzystw emerytalnych, nadal obowiązywały od 1 sierpnia 1998 roku⁴. Od tego dnia mogły zatem powstawać w Polsce powszechne towarzystwa emerytalne. Pierwszym zarejestrowanym w sądzie powszechnym towarzystwem emerytalnym było Pioneer Powszechne Towarzystwo Emerytalne SA⁵, które zarejestrowano 29 października 1998 roku. Następnie, w okresie do 7 lipca 1999 roku⁶, zarejestrowano kolejnych 20 powszechnych towarzystw emerytalnych. Zgodnie z zapisami ustawy powszechne towarzystwa emerytalne w okresie do 31 grudnia 2004 roku, po uzyskaniu zezwolenia Urzędu Nadzoru nad Funduszami Emerytalnymi, mogły zarządzać jednym otwartym funduszem emerytalnym. 1 lutego 1999 roku do rejestru funduszy emerytalnych, prowadzonego przez Sąd Okręgowy w Warszawie, został wpisany pod numerem RFe 1 pierwszy otwarty fundusz emerytalny, którym był Commercial Union Otwarty Fundusz Emerytalny BPH CU WBK, zarządzany przez Commercial Union Powszechne Towarzystwo Emerytalne BPH CU WBK SA. W następnych miesiącach roku 1999 zarejestrowano kolejnych 20 otwartych funduszy emerytalnych⁷.

16 kwietnia 2003 roku w Atenach został podpisany Traktat między Królestwem Belgii, Królestwem Danii, Republiką Federalną Niemiec, Republiką Grecką, Królestwem Hiszpanii,

¹ Dz. U. z roku 2004 r. Nr 159, poz. 1667 tekst jednolity.

² Precyzyjnie ustawa określała, że: Art. 199-214 i art. 230 wchodzi w życie z dniem 1 maja 1998 r. a art. 1-60, art. 147, 152, art. 157-164, art. 197, art. 215-222 wchodzi w życie z dniem 1 sierpnia 1998 r.

³ Dz. U. z roku 1998 nr 98, poz. 610.

⁴ Ustawa z 24 lipca 1998 roku dokonała także zmian w zakresie terminu wejścia w życie artykułów ustawy, wymienionych w przypisie 2, pozostawiając jednak termin 1 sierpnia 1998 roku, jako datę wejścia w życie przepisów, dotyczących powszechnych towarzystw emerytalnych.

⁵ Notarialny akt założycielski Spółki został spisany 3 sierpnia 1998 roku. Założyciel, którym była **The Pioneer Group, Inc.**, złożył wniosek do Urzędu Nadzoru nad Funduszami Emerytalnymi o wyrażenie zgody na utworzenie Towarzystwa w dniu 7 sierpnia 1998 roku. Zezwolenie na prowadzenie działalności Towarzystwo uzyskało od Urzędu Nadzoru nad Funduszami Emerytalnymi 27 października 1998 roku.

⁶ Ostatnim, zarejestrowanym właśnie 7 lipca 1999 roku, towarzystwem było POWSZECHNE TOWARZYSTWO EMERYTALNE H-M-C SA.

⁷ Ostatnim zarejestrowanym w tym roku otwartym funduszem emerytalnym był Otwarty Fundusz Emerytalny Kredyt Banku, zarządzany wówczas przez Powszechne Towarzystwo Emerytalne Kredyt Banku PBI SA, który został zarejestrowany 26 lipca 1999 roku.

Republiką Francuską, Irlandią, Republiką Włoską, Wielkim Księstwem Luksemburga, Królestwem Niderlandów, Republiką Austrii, Republiką Portugalską, Republiką Finlandii, Królestwem Szwecji, Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (Państwami Członkowskimi Unii Europejskiej) a Republiką Czeską, Republiką Estońską, Republiką Cypryjską, Republiką Łotewską, Republiką Litewską, Republiką Węgierską, Republiką Malty, Rzeczpospolitą Polską, Republiką Słowenii, Republiką Słowacką dotyczący przystąpienia Republiki Czeskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej, Republiki Węgierskiej, Republiki Malty, Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Słowenii i Republiki Słowackiej do Unii Europejskiej (zwany dalej „Traktatem”). Na podstawie zgody uchwalonej w referendum ogólnokrajowym w sprawie wyrażenia zgody na ratyfikację Traktatu dotyczącego przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej, wyznaczonym na dzień 8 czerwca 2003 roku⁸, w dniu 23 lipca 2003 roku Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej ratyfikował Traktat. 5 sierpnia 2003 roku, zgodnie z art. 2 ust. 1 Traktatu, Rządowi Republiki Włoskiej został złożony dokument ratyfikacyjny. Po ratyfikowaniu Traktatu przez pozostałe kraje 1 maja 2004 roku Traktat wszedł w życie⁹.

Wymienione podstawy formalne i wskazane wyżej terminy sytuują prezentowane niżej rozważania, dotyczące zmian na rynku powszechnych towarzystw emerytalnych w Polsce po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Rozważania te prowadzone będą w następującym układzie:

- powszechne towarzystwa emerytalne, jako instytucjonalna egzemplifikacja reformy systemu emerytalnego w Polsce;
- systemy emerytalne w krajach, należących do Unii Europejskiej przed 1 maja 2004 roku;
- rozwój rynku powszechnych towarzystw emerytalnych w Polsce na tle reformy systemu emerytalnego;
- zgodność polskich rozwiązań emerytalnych z zasadami obowiązującymi w Unii Europejskiej;
- zmiany przystosowawcze powszechnych towarzystw emerytalnych po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej.

2. Powszechne towarzystwa emerytalne, jako instytucjonalna egzemplifikacja reformy systemu emerytalnego w Polsce

Zgodnie z zapisami ustawy powszechne towarzystwa emerytalne są organami otwartych funduszy emerytalnych. Ich powstanie należy widzieć w szerszej perspektywie reformy systemu emerytalnego w Polsce w drugiej połowie lat 90. XX wieku.

Funkcjonujący uprzednio w Polsce obowiązkowy system repartycyjny¹⁰, opierający się na formule bezpośredniego przekazywania składek, wpłacanych do systemu przez pracujących, świadczeniobiorcom, którzy wcześniej swoje składki opłacali, został zastąpiony przez system, zawierający elementy obowiązkowe i dobrowolne, będący systemem wykorzystującym rynki

⁸ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 16 lipca 2003 r. w przedmiocie ważności referendum ogólnokrajowego w sprawie wyrażenia zgody na ratyfikację Traktatu dotyczącego przystąpienia Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej, wyznaczonego na dzień 8 czerwca 2003 r., w którym głosowanie przeprowadzono w dniach 7 i 8 czerwca 2003 r. (Dz. U. z roku 2003 nr 126, poz. 1170).

⁹ Traktat między Królestwem Belgii, Królestwem Danii, Republiką Federalną Niemiec, Republiką Grecką, Królestwem Hiszpanii, Republiką Francuską, Irlandią, Republiką Włoską, Wielkim Księstwem Luksemburga, Królestwem Niderlandów, Republiką Austrii, Republiką Portugalską, Republiką Finlandii, Królestwem Szwecji, Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (Państwami Członkowskimi Unii Europejskiej) a Republiką Czeską, Republiką Estońską, Republiką Cypryjską, Republiką Łotewską, Republiką Litewską, Republiką Węgierską, Republiką Malty, Rzeczpospolitą Polską, Republiką Słowenii, Republiką Słowacką dotyczący przystąpienia Republiki Czeskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej, Republiki Węgierskiej, Republiki Malty, Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Słowenii i Republiki Słowackiej do Unii Europejskiej, podpisany w Atenach w dniu 16 kwietnia 2003 r. (Dz. U. z roku 2004 nr 90, poz. 864).

¹⁰ Szerokie spektrum możliwych systemów emerytalnych prezentuje i wyczerpująco omawia Góra w swojej pracy *System emerytalny*. Porównaj: Góra M. (2003), *System emerytalny*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa: 127 i dalsze.

kapitałowe do pomnażania wartości wpłacanych składek oraz indywidualizację zasobów systemu w postaci osobistych kont uczestników systemu.

Współcześnie występujące w świecie systemy emerytalne, wobec wyzwań związanych z niekorzystnymi w większości krajów rozwiniętymi tendencjami demograficznymi, przestają być wydolne. Publiczne zarządzanie środkami, będącymi w dyspozycji systemów emerytalnych, przekształca się coraz częściej w zarządzanie prywatne. Rola państwa coraz częściej sprowadza się do precyzyjnego określania warunków funkcjonowania systemu i kontroli prawidłowości zachowań prywatnych instytucji, będących jego uczestnikami.

Tradycyjny „bismarckowski”¹¹ model systemu emerytalnego wobec zmian demograficznych przestaje nadążać ze sprawnym zasilaniem systemu, pozwalającym na jego samofinansowanie. Coraz częściej dla realizacji zobowiązań wobec emerytów konieczna jest interwencja państwa, skutkująca zwiększaniem bieżących obciążeń podatkowych i paropodatkowych. Występujące współcześnie zmiany w systemach emerytalnych możemy podzielić, posiłkując się klasyfikacją podaną przez Górę¹², na trzy podejścia:

- podejście anglosaskie,
- podejście latynoamerykańskie,
- podejście polsko-szwedzkie.

Podejście anglosaskie polega na zmniejszeniu wielkości tradycyjnego publicznie zarządzanego systemu albo utrzymaniu jego rozmiarów na niewielkim poziomie. W konkretnych rozwiązaniach uczestnikom systemu proponuje się ponadto mozaikę rozwiązań w postaci dobrowolnych dodatkowych programów i planów emerytalnych, wykorzystujących rozwinięte rynki finansowe. Rozwiązania te różnicuje źródło finansowania, którym może być pracownik lub pracodawca. Podejście to uwzględnia jednak pozostawienie tradycyjnego systemu, generującego deficyt i wspomagane przez państwo zasilaniem, pochodzącym z podatków.

Podejście latynoamerykańskie polega na radykalnym zmniejszeniu rozmiarów tradycyjnie zarządzanego obowiązkowego systemu. W to miejsce wprowadza się także obowiązkowy system uczestnictwa w wybranych, dawniej dobrowolnych programach. Ponadto w podejściu tym pojawiają się całkowicie dobrowolne programy i plany emerytalne, nazywane trzecim filarem¹³. W dalszym ciągu w podejściu tym pozostaje obecny stary nieefektywny system.

Podejście polsko-szwedzkie polega na całkowitym zastąpieniu systemu tradycyjnego systemem zupełnie nowym, skonstruowanym specjalnie, jako system powszechny. W systemie tym przestaje mieć rację bytu tradycyjne bezosobowe pojęcie pierwszego filaru. Zarówno część systemu zarządzana publicznie, jak i prywatnie, opierają się na tej samej zasadzie – indywidualizacji zasobów systemu i wykorzystania instrumentów finansowych do ich pomnażania. Charakterystyczne cechy tego podejścia to:

- endogenizacja systemu, rozumiana jako uniezależnienie go od bieżących decyzji politycznych,
- indywidualizacja uczestnictwa w systemie, rozumiana jako wyłączne stosowanie zasady DC¹⁴ w okresie akumulacji,

¹¹ Nazwa pochodzi od nazwiska pierwszego kanclerza zjednoczonego cesarstwa niemieckiego Otto von Bismarck’a (1815-1898), za rządów którego w latach 1883-1891 powstał pierwszy w Niemczech publiczny system emerytalny. Porównaj: Ratajczak J. (2004), *System emerytalny w Niemczech*, w: *Systemy emerytalne w krajach Unii Europejskiej*, (2004) pod redakcją Tadeusza Szumlicza Macieja Żukowskiego, TWIGGER, Warszawa, 239-267;

¹² Porównaj: Góra M. (2003), *System emerytalny*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa: 140 i dalsze.

¹³ Podział na filary systemu emerytalnego został zaproponowany po raz pierwszy w publikacji Banku Światowego z roku 1994, zatytułowanej *Averting Old Age Crisis*. Zgodnie z zaproponowaną w tym dokumencie konwencją systemy emerytalne, które rekomenduje Bank Światowy, powinny zawierać trzy filary – pierwszy, będący obowiązkowym, tradycyjnym i publicznie zarządzanym, drugi, opierający się na wykorzystaniu indywidualizacji zasobów systemu i inwestowaniu na rynkach kapitałowych, oraz trzeci, całkowicie dobrowolny, opierający się na osobistej zapobiegliwości uczestników systemu, z wykorzystaniem dostępnych na rynku rozwiązań inżynierii finansowej. Obecnie Bank Światowy odchodzi od stosowania tej bardzo już rozpowszechnionej w świadomości społecznej „filaryzacji” systemów emerytalnych.

¹⁴ Skrót DC pochodzi od angielskiego wyrażenia *defined contribution*, czyli zdefiniowana (określona) składka, w odróżnieniu od pojęcia DB (*defined beneficiary*), czyli zdefiniowane (określone) świadczenie.

- annuityzacja stanów kont w momencie przechodzenia na emeryturę,
- prywatne¹⁵ zarządzanie systemem, niepozostające w sprzeczności z publicznym charakterem powszechnego systemu emerytalnego,
- aktuarialne zbilansowanie systemu dzięki poddaniu go nadzorowi aktuarialnemu,
- dywersyfikacja ryzyka w systemie, rozumiana jako jednoczesne oparcie systemu na realnej gospodarce¹⁶ i na rynkach finansowych¹⁷.

Wydaje się, że jedynie podejście polsko-szwedzkie może być określone jako podejście w pełni nowoczesne i bezpieczne, zarówno dla uczestników systemu, jak i państwa. Zakłada bowiem całkowite samofinansowanie systemu ze składek gromadzonych indywidualnie przez każdego z uczestników. Interwencja państwa w tym rozwiązaniu staje się zbyteczna.

Praktycznym rozwiązaniem w warunkach polskich wdrażania nowego systemu emerytalnego było pojawienie się instytucji powszechnego towarzystwa emerytalnego. Przedmiotem jego działalności może być wyłącznie tworzenie, zarządzanie i reprezentowanie wobec osób trzecich otwartego funduszu emerytalnego. Jedyną dopuszczoną formą prawną dla powszechnego towarzystwa emerytalnego jest spółka akcyjna. Specyficzna działalność oraz jej reglamentowany i o szczególnym znaczeniu obszar aktywności gospodarczej powodują, że podstawowym aktem prawnym dla powszechnego towarzystwa emerytalnego jest ustawa z dnia 28 sierpnia 1997 roku o organizacji i funkcjonowaniu funduszy emerytalnych¹⁸. Dopiero w zakresie nieregulowanym tą ustawą znajdują zastosowanie odpowiednie przepisy Kodeksu spółek handlowych¹⁹. W związku z tym powszechne towarzystwo emerytalne stanowi specyficzny rodzaj spółki akcyjnej. Analiza odmienności powszechnego towarzystwa emerytalnego od typowej spółki akcyjnej nie jest zadaniem niniejszego artykułu, a opracowania, dotyczące tych odmienności, są dostępne na rynku wydawniczym. Tutaj posłużmy się jedynie klasyfikacją, którą przedstawił Rajchel²⁰. Autor ten wskazuje trzy grupy przepisów, wyrażających specyfikę powszechnego towarzystwa emerytalnego.

- Pierwsza grupa zawiera przepisy regulujące poszczególne kwestie, dotyczące powszechnego towarzystwa, inaczej niż czyni to Kodeks spółek handlowych w odniesieniu do typowej spółki akcyjnej.
- Do drugiej grupy zaliczamy przepisy ustawy o funduszach emerytalnych dotyczące powszechnego towarzystwa emerytalnego, które stanowią konkretyzację analogicznych unormowań Kodeksu spółek handlowych.
- W trzeciej grupie przepisów, decydujących o specyfice powszechnego towarzystwa emerytalnego, znajdują się unormowania nie mające swoich odpowiedników w Kodeksie spółek handlowych.

Wyróżniając dodatkowo kryterium chronologiczne, związane z etapami istnienia spółki akcyjnej, jaką jest powszechne towarzystwo emerytalne, uzyskamy poniższe zestawienie różnic:

Do **pierwszej** grupy, przepisów regulujących poszczególne kwestie dotyczące powszechnego towarzystwa, inaczej niż czyni to Kodeks spółek handlowych, zaliczamy:

- na etapie tworzenia powszechnego towarzystwa emerytalnego:
 - niedopuszczalność założenia powszechnego towarzystwa przez jedną lub dwie osoby fizyczne,
 - znaczne podwyższenie minimalnej wysokości kapitału zakładowego,
 - obowiązek opłacenia tego kapitału w całości przed rejestracją powszechnego towarzystwa;
- na etapie funkcjonowania powszechnego towarzystwa emerytalnego:

¹⁵ Zarządzanie w Polsce Funduszem Ubezpieczeń Społecznych oraz indywidualnymi kontami uczestników nowego systemu przez Zakład Ubezpieczeń Społecznych (instytucję publiczną) może w ramach obowiązującego systemu bezkolizyjnie zostać zastąpione zarządzaniem przez instytucję prywatną.

¹⁶ Rządowe papiery wartościowe – obligacje i bony skarbowe.

¹⁷ Prywatne akcje i obligacje przedsiębiorstw.

¹⁸ Dz. U. z roku 1997 nr 139, poz. 934 wraz ze zmianami.

¹⁹ Ustawa z dnia 15 września 2000 Kodeks spółek handlowych Dz. U. z 2000 nr 94, poz. 1037 wraz ze zmianami.

²⁰ Rajchel W. (2003), *Powszechne towarzystwo emerytalne jako specyficzny rodzaj spółki akcyjnej*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz-Kraków: 90 i dalsze;

- ograniczenia, dotyczące obrotu akcjami towarzystwa,
- zasadę równouprawnienia akcjonariuszy,
- sposób powoływania i kwestie związane z kolegialnością zarządu,
- okres kadencji rady nadzorczej,
- specyficzne kwalifikacje wymagane od członków tych organów;
- na etapie ustania bytu prawnego powszechnego towarzystwa emerytalnego:
- nie stwierdzono na tym etapie unormowań regulujących poszczególne kwestie dotyczące powszechnego towarzystwa, inaczej niż czyni to Kodeks spółek handlowych.

Do **drugiej** grupy, przepisów, które stanowią konkretyzację analogicznych unormowań Kodeksu spółek handlowych należą:

- na etapie tworzenia powszechnego towarzystwa emerytalnego:
 - dopuszczalność zawiązania powszechnego towarzystwa jedynie w sposób łączny jednoczesny,
 - obowiązek dodania do firmy powszechnego towarzystwa oznaczenia "powszechne towarzystwo emerytalne",
 - dopuszczalność emitowania wyłącznie akcji imiennych i zakaz zamieniania ich na akcje na okaziciela,
 - wymóg pokrycia kapitału zakładowego powszechnego towarzystwa wyłącznie wkładami pieniężnymi;
- na etapie funkcjonowania powszechnego towarzystwa emerytalnego:
 - nie stwierdzono na tym etapie unormowań, stanowiących konkretyzację postanowień Kodeksu spółek handlowych;
- na etapie ustania bytu prawnego powszechnego towarzystwa emerytalnego:
 - nie stwierdzono na tym etapie unormowań, stanowiących konkretyzację postanowień Kodeksu spółek handlowych.

Do **trzeciej** grupy, unormowań nie mających swoich odpowiedników w Kodeksie spółek handlowych należą:

- na etapie tworzenia powszechnego towarzystwa emerytalnego:
 - wymagania, jakim mają odpowiadać założyciele powszechnego towarzystwa emerytalnego,
 - wymogi, dotyczące źródeł pochodzenia kapitału zakładowego towarzystwa,
 - wymóg uzyskania zezwolenia Komisji Nadzoru Ubezpieczeń i Funduszy Emerytalnych na założenie powszechnego towarzystwa emerytalnego;
- na etapie funkcjonowania powszechnego towarzystwa emerytalnego:
 - specyficzny przedmiot działalności powszechnego towarzystwa, którym jest tworzenie otwartego funduszu, zarządzanie nim oraz reprezentowanie go wobec osób trzecich i związany z nim szereg szczegółowo określonych uprawnień i obowiązków spoczywających na powszechnym towarzystwie,
 - ograniczenia, dotyczące sposobu działania powszechnego towarzystwa emerytalnego,
 - kwestie związane z organami powszechnego towarzystwa emerytalnego, a mianowicie: możliwość istnienia w powszechnym towarzystwie komisji rewizyjnej, zakazy powoływania określonych osób do zarządu towarzystwa oraz szczególne obowiązki nałożone na członków organów towarzystwa,
 - przepisy, ustanawiające nadzór zewnętrzny nad powszechnym towarzystwem emerytalnym, sprawowany przez Komisję Nadzoru Ubezpieczeń i Funduszy Emerytalnych,
 - przepisy, na mocy których powszechne towarzystwo emerytalne ponosi odpowiedzialność administracyjną za nieprawidłowości w swoim działaniu, a także odpowiedzialność cywilnoprawną za szkody, doznane przez członków otwartego funduszu emerytalnego;
- na etapie ustania bytu prawnego powszechnego towarzystwa emerytalnego:
 - specyficzna przyczyna likwidacji powszechnego towarzystwa emerytalnego, którą jest wydanie przez Komisję Nadzoru Ubezpieczeń i Funduszy Emerytalnych decyzji o cofnięciu zezwolenia na utworzenie powszechnego towarzystwa emerytalnego,
 - szczególny przypadek upadłości powszechnego towarzystwa emerytalnego, związany z niemożnością pokrycia przez towarzystwo niedoboru w otwartym funduszu emerytalnym,
 - obligatoryjne cofnięcie przez Komisję Nadzoru Ubezpieczeń i Funduszy Emerytalnych

- zezwolenia na utworzenie powszechnego towarzystwa emerytalnego,
- konieczność przekazania zarządzania otwartym funduszem emerytalnym innemu powszechnemu towarzystwu emerytalnemu.

3. Systemy emerytalne w krajach, należących do Unii Europejskiej przed 1 maja 2004 roku

Systemy emerytalne, jakie występują w krajach, należących do Unii Europejskiej, stanowią wielką mozaikę rozwiązań, będących różnego rodzaju mutacjami tradycyjnego systemu repartycyjnego oraz prób wprowadzenia nowych rozwiązań, opisywanych wyżej, jako podejścia anglosaskie, latynoamerykańskie i polsko-szwedzkie. Szczegółowy opis rozwiązań, mających miejsce w 15 krajach Unii Europejskiej²¹, zawiera w polskiej literaturze cenna praca zbiorowa pod redakcją Szumlicza i Żukowskiego²². Nie wydaje się zatem zasadnym szczegółowe przedstawianie konkretnych rozwiązań w tym miejscu, a zainteresowanych odsyłam do wymienionego wyżej źródła. Generalnie powtórzmy za Żukowskim²³, że najczęściej występującym w Unii Europejskiej rozwiązaniem jest publiczny system emerytalny, zapewniający emerytury, powiązane z wcześniejszymi dochodami. Żukowski wnioskuje dalej, że takie kraje, jak Dania, Finlandia, Holandia, Irlandia i Wielka Brytania powinny zapewnić stabilność finansową swoich systemów emerytalnych oraz adekwatne emerytury. Szwecja²⁴ i częściowo Włochy zaliczane są do grupy liderów w zakresie wdrażania nowoczesnych rozwiązań, zapewniających stabilność i adekwatność systemu emerytalnego. Największe wyzwania, dotyczące zmian stosowanych rozwiązań, dotyczą Austrii, Francji, Grecji, Hiszpanii i Niemiec. Kierunkiem zmian powinno być w tych krajach przyjęcie rozwiązania, określanego przez Góre²⁵, jako **nowoczesny powszechny system emerytalny**. System ten charakteryzuje się całkowitym odejściem od finansowania podatkowego, z zachowaniem w okresie przejściowym publicznego zarządzania częścią systemu oraz lokowaniu części środków w finansowym długu publicznym.

4. Rozwój rynku powszechnych towarzystw emerytalnych w Polsce na tle reformy systemu emerytalnego

W latach 90. XX wieku w Polsce coraz większego znaczenia nabierał problem wydolności dotychczas funkcjonującego systemu emerytalnego, opierającego się na bezpośrednim finansowaniu wypłacanych emerytur przez osoby aktualnie pracujące. Składki na ubezpieczenie społeczne wzrosły w Polsce z 25% funduszu płac w roku 1981, poprzez 38% w latach 1987-1989 do około 45% od roku 1990. Przyczynami tego stanu były:

- gwałtowny wzrost liczby świadczeniobiorców, którym przyznano emeryturę lub rentę, szczególnie w roku 1991²⁶, ze skutkami w latach następnych,
- spadek liczby osób płacących składki w rezultacie spadku zatrudnienia²⁷,
- wyraźny wzrost poziomu realnej wartości emerytury i renty w relacji do wynagrodzeń.

²¹ A zatem należących do Unii Europejskiej przed 1 maja 2004 roku. W porządku alfabetycznym w: Austrii, Belgii, Danii, Finlandii, Francji, Grecji, Hiszpanii, Holandii, Irlandii, Luksemburgu, Niemczech, Portugalii, Szwecji, Wielkiej Brytanii i we Włoszech.

²² *Systemy emerytalne w krajach Unii Europejskiej*, (2004) pod redakcją Tadeusza Szumlicza Macieja Żukowskiego, TWIGGER, Warszawa.

²³ Żukowski M. (2004), *Systemy emerytalne w Unii Europejskiej w świetle „otwartej koordynacji”* w: *Systemy emerytalne w krajach Unii Europejskiej*, (2004) pod redakcją Tadeusza Szumlicza Macieja Żukowskiego, TWIGGER, Warszawa, 341-364: 361.

²⁴ Wprowadzony w Szwecji w roku 1999 (a więc w tym samym roku, co w Polsce) nowy system emerytalny stanowi wzorcowe rozwiązanie dla innych krajów Unii Europejskiej, podobnie jak system obowiązujący w Polsce.

²⁵ Porównaj: Góra M. (2003), *System emerytalny*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa: 135. Według tego autora na świecie system taki wprowadzono dotąd jedynie w Szwecji, w Polsce, na Łotwie, a niektórych krajach Ameryki Łacińskiej, na Węgrzech i we Włoszech.

²⁶ W roku 1991 przyznano emeryturę około 500.000 osób, przy średniej rocznej wartości z lat 1985-1989 oraz 1993-1996 na poziomie około 150.000 osób.

²⁷ Liczba ta zmniejszyła się z powyżej 14,0 mln w roku 1989 do nieco powyżej 12,0 mln w roku 1996.

Szacunki Głównego Urzędu Statystycznego, dotyczące relacji liczby osób starszych²⁸ do liczby osób w wieku produkcyjnym²⁹, również nie nastrojały optymistycznie. W tej sytuacji pojawiło się wiele prób rozwiązania problemu emerytur w Polsce³⁰. 1 października 1996 roku zostało powołane Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Reformy Zabezpieczenia Społecznego³¹. Efektem prac tego Biura był dokument³², zawierający projekt koncepcji wielofilarowego systemu ubezpieczeń społecznych. Elementami tego systemu miały być:

- powszechny repartycyjny segment państwowy³³ (zreformowany Fundusz Ubezpieczeń Społecznych),
- powszechne fundusze emerytalne,
- dobrowolne ubezpieczenia dodatkowe.

Podstawowym krokiem na drodze do wielofilarowego systemu ubezpieczeń społecznych miało być wprowadzenie nowego, tzw. drugiego filaru, czyli powszechnych funduszy emerytalnych. Założenia polskiej reformy uwzględniały wytyczne Banku Światowego, które ówczesnie zaaplikowane zostały jedynie w niewielkiej liczbie krajów Ameryki Łacińskiej³⁴. Wybrane ostatecznie w Polsce rozwiązania najsilniej nawiązywały do systemu wprowadzonego w roku 1994 w Argentynie, mimo iż medialnie nagłaśniano szczególnie związki polskich rozwiązań z koncepcją zastosowaną w Chile³⁵.

Zasadnicze znaczenie dla powodzenia polskiej reformy miało powstanie powszechnych towarzystw emerytalnych, które miały tworzyć i zarządzać otwartymi funduszami emerytalnymi. W latach 1998-1999 powstało w Polsce 21 powszechnych towarzystw emerytalnych, a w roku 1999 zarejestrowano 21 otwartych funduszy emerytalnych. Szczegółowo rozwój rynku powszechnych towarzystw emerytalnych zaprezentowałem w swojej książce³⁶, do której odsyłam zainteresowanych. W latach 2001-2002 na rynku tym miało miejsce 5 procesów konsolidacyjnych³⁷. W roku 2004 nastąpiło kolejne przejście³⁸, zmniejszające liczbę powszechnych towarzystw emerytalnych w Polsce do 15.

²⁸ „Ludzie starsi” w nazewnictwie Głównego Urzędu Statystycznego to mężczyźni w wieku powyżej 64 lat i kobiety w wieku powyżej 59 lat.

²⁹ Mężczyźni w wieku 18-64 lat i kobiety w wieku 18-59 lat.

³⁰ Najwcześniejszymi opracowaniami, zajmującymi się tą materią, były: projekt reformy przygotowany przez Ministerstwo Pracy i Polityki Socjalnej, zaakceptowany przez rząd i przyjęty przez Sejm, z równoczesną zachętą dla dalszego rozwijania tego programu w racjonalnym kierunku; projekt reformy przygotowany w Ministerstwie Finansów w ramach „Strategii dla Polski”; projekt reformy przygotowany przez NSZZ „Solidarność”; projekt reformy przygotowany przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych. Ponadto ważne prace indywidualne opracowane zostały przez: Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, Instytut Spraw Publicznych, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową oraz Centrum im. Adama Smitha.

³¹ Pełnomocnikiem Rządu ds. Reformy Zabezpieczenia Społecznego został Andrzej Bączkowski, a po jego śmierci obowiązki Pełnomocnika pełnił Maciej Manicki.

³² *Bezpieczeństwo dzięki różnorodności. Reforma systemu emerytalno-rentowego w Polsce.* (1997), Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Reformy Zabezpieczenia Społecznego, Warszawa, maj 1997.

³³ W opracowaniu Biura określono go w oparciu o zasadę MKUE, czyli Międzypokoleniowego Kapitału Uprawnień Emerytalnych. Porównaj s. 50 i dalsze.

³⁴ Opracowanie Banku Światowego z roku 1998 {Grushka C., Demarco G. (1998), *Disability Pension and Social Security Reform. A comparative analysis based on the Argentine experience.* The World Bank. International Bank for Reconstruction and Development, Washington, April 1998} wymienia jedynie Argentynę (1994), Urugwaj (1995), Chile (1980), Boliwię (1996), Meksyk (1995), Peru (1992) oraz Kolumbię (1993), jako kraje w których wdrożono zalecaną przez Bank Światowy wielofilarową koncepcję systemu emerytalnego. (W nawiasach podane są lata wprowadzenia nowych rozwiązań w poszczególnych krajach.)

³⁵ Rozwiązania przyjmowane w krajach południowoamerykańskich szczegółowo przedstawia w polskiej literaturze Kołodziejczyk – porównaj: Kołodziejczyk K., (2004) *Systemy emerytalne w Ameryce Łacińskiej. Od repartycji do kapitalizacji*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, Poznań.

³⁶ Poteraj J. (2004), *Procesy konsolidacyjne. Raiders & Targets w polskich instytucjach finansowych*, Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej Acta Universitatis Masuriensis Episteme 37(2004), Olecko:191-193.

³⁷ Pełne zestawienie i opis w: Poteraj J. (2004), *Procesy konsolidacyjne. Raiders & Targets w polskich instytucjach finansowych*, Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej Acta Universitatis Masuriensis Episteme 37(2004), Olecko: 205-206.

³⁸ 27 października 2004 roku Komisja Nadzoru Ubezpieczeń i Funduszy Emerytalnych podjęła decyzję w sprawie cofnięcia zezwolenia na utworzenie Powszechnego Towarzystwa Emerytalnego Kredyt Banku SA. 24

5. Zgodność polskich rozwiązań emerytalnych z zasadami obowiązującymi w Unii Europejskiej

Przed rokiem 2000 w Unii Europejskiej w zakresie dotyczącym emerytur i systemów emerytalnych obowiązywały dwie dyrektywy: DYREKTYWA RADY 96/97/WE z dnia 20 grudnia 1996 roku, zmieniająca dyrektywę 86/378/EWG w sprawie wprowadzania w życie zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn w systemach zabezpieczenia społecznego pracowników³⁹, oraz DYREKTYWA RADY 98/49/WE z dnia 29 czerwca 1998 roku w sprawie ochrony uprawnień do dodatkowych świadczeń emerytalnych lub rentowych pracowników i osób prowadzących działalność na własny rachunek przemieszczających się we Wspólnocie⁴⁰. Zastosowane w Polsce w roku 1999 rozwiązania realizowały zalecenia formułowane w tych dyrektywach. Jedynym punktem rozbieżnym był brak zrównania wieku emerytalnego kobiet i mężczyzn⁴¹. Od roku 2000 Unia Europejska, wobec dużego zróżnicowania systemów emerytalnych w krajach członkowskich, realizuje tzw. „otwartą koordynację” swoich systemów emerytalnych⁴². O zastosowaniu metody „otwartej koordynacji” do analizy zabezpieczenia emerytalnego państw członkowskich mowa jest po raz pierwszy we wnioskach z posiedzenia Rady Europejskiej w Lizbonie w marcu 2000 roku. W efekcie postanowień lizbońskich w październiku 2000 roku Komisja Europejska stworzyła ramy dla analizy problematyki emerytalnej - w komunikacie zatytułowanym "Przyszła ewolucja zabezpieczenia społecznego w perspektywie długookresowej: bezpieczne i wypłacalne emerytury". Podkreślono w tym dokumencie, że dla zapewnienia bezpiecznej przyszłości systemów emerytalnych nie wystarczą tylko izolowane reformy, ale niezbędny jest trwały wzrost gospodarki i zatrudnienia. **Każdy kraj członkowski sam decyduje o tym, jaki chce mieć system emerytalny.** Jednak ze względu na to, że wszystkie kraje członkowskie stoją wobec tych samych problemów, celowa jest koordynacja tych wysiłków i wymiana informacji o bieżących i planowanych reformach.

Na posiedzeniu Rady Europejskiej w Göteborgu w czerwcu 2001 roku zadecydowano o zastosowaniu metody „otwartej koordynacji” w dziedzinie emerytur. W Göteborgu zobowiązano Komitet Polityki Gospodarczej i Komitet Zabezpieczenia Społecznego do przygotowania wspólnego raportu o celach i metodach pracy w dziedzinie emerytur. Wydany w lipcu 2001 roku komunikat Komisji Europejskiej zatytułowany „Wsparcie narodowych strategii bezpiecznych i wypłacalnych emerytur poprzez zintegrowane podejście” potwierdził sformułowane na szczycie w Göteborgu trzy podstawowe cele, które powinny być w dłuższej perspektywie realizowane przez systemy emerytalne:

- zapewnienie zdolności systemów emerytalnych do wypełniania ich celów społecznych, przez zapewnienie bezpiecznych i odpowiednich emerytur,
- zapewnienie stabilności finansowej systemów emerytalnych w dłuższej perspektywie, bez naruszania stabilności budżetów publicznych ze względu na dalsze starzenie się ludności,
- wzmocnienie zdolności systemów emerytalnych do reagowania na zmieniające się potrzeby społeczeństwa i jednostki.

W listopadzie 2001 roku opublikowano wspólny raport Komitetu Polityki Gospodarczej i Komitetu Zabezpieczenia Społecznego o zastosowaniu metody „otwartej koordynacji” w dziedzinie emerytur, przyjęty następnie przez Radę Europejską w Laeken w grudniu 2001 roku.

listopada 2004 roku Komisja Nadzoru Ubezpieczeń i Funduszy Emerytalnych wydała decyzje zezwalające na przejęcie zarządzania Otwartym Funduszem Emerytalnym Kredyt Banku przez Powszechne Towarzystwo Emerytalne „POLSAT” SA i zakończenie likwidacji Otwartego Funduszu Emerytalnego Kredyt Banku w dniu 10 grudnia 2004 roku. W efekcie tych decyzji Nadzwyczajne Walne Zgromadzenie Akcjonariuszy Powszechnego Towarzystwa Emerytalnego Kredyt Banku SA podjęło uchwałę o rozwiązaniu i otwarciu likwidacji Powszechnego Towarzystwa Emerytalnego Kredyt Banku SA.

³⁹ Official Journal L 046, 17/02/1997 P. 0020 – 0024.

⁴⁰ Official Journal L 209, 25/07/1998 P. 0046 – 0049.

⁴¹ W większości krajów Unii Europejskiej wiek ten był wyrównywany – jak dotąd wszędzie - w stronę wieku emerytalnego mężczyzn, którym najczęściej jest 65 lat. Jednakże w kilku krajach zrównanie wieku emerytalnego kobiet i mężczyzn nastąpić ma dopiero w przyszłości – w Austrii w roku 2033, w Belgii w roku 2009, w Wielkiej Brytanii w roku 2020.

⁴² Opis zmian w zakresie „otwartej koordynacji” podają za Żukowskim: Żukowski M. (2004), *Systemy emerytalne w Unii Europejskiej w świetle „otwartej koordynacji” w: Systemy emerytalne w krajach Unii Europejskiej*, (2004) pod redakcją Tadeusza Szumlicza Macieja Żukowskiego, TWIGGER, Warszawa, 341-364: 347-349.

Kolejnym etapem było przygotowanie do września 2002 roku przez państwa członkowskie narodowych raportów strategicznych o przyszłości ich systemów emerytalnych. Raporty te obejmują diagnozę najważniejszych wyzwań, zawierają informację o reformach dokonanych i planowanych, dane umożliwiające rozważenie średnio- i długookresowych skutków obecnej polityki oraz dokonanych i planowanych reform. Analiza tych raportów i identyfikacja dobrych przykładów i innowacyjnych podejść była zadaniem Komisji. Komisja wraz z Radą przygotowały na wiosenny szczyt Rady Europejskiej w 2003 roku wspólny raport, oceniający narodowe strategie emerytalne i identyfikujący dobre przykłady (Council of the European Union 2003). Był to pierwszy w Unii Europejskiej obszerny raport na temat systemów emerytalnych, analizowanych według uzgodnionej struktury.

W roku 2003 opublikowana została dyrektywa unijna 2003/41/WE z dnia 3 czerwca 2003 r. w sprawie działalności instytucji **pracowniczych** programów emerytalnych oraz nadzoru nad takimi instytucjami⁴³, która, jakkolwiek dotyczy systemów emerytalnych, nie odnosi się bezpośrednio do obszaru funkcjonowania **powszechnych** towarzystw emerytalnych. Ponadto ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 o zmianie i uchyleniu niektórych ustaw w związku z uzyskaniem przez Rzeczpospolitą Polską członkostwa w Unii Europejskiej⁴⁴ potwierdziła, iż polska ustawa emerytalna dokonuje w zakresie swojej regulacji wdrożenia dyrektywy 2003/41/WE z dnia 3 czerwca 2003 roku.

Najbliższe plany w zakresie systemów emerytalnych przewidują opracowanie przez nowe państwa członkowskie do połowy roku 2005 narodowych raportów strategicznych, a przez dotychczasowe kraje członkowskie raportów aktualizujących za okres 2002-2005. W roku 2006 ma powstać kompleksowy raport o zabezpieczeniu społecznym w Unii Europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem emerytur.

W kontekście przedstawionych powyżej informacji należy stwierdzić, że polskie rozwiązania emerytalne, wprowadzone w życie w roku 1999, są zgodne z zasadami obowiązującymi w Unii Europejskiej.

6. Zmiany przystosowawcze powszechnych towarzystw emerytalnych po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej

Ustawa z dnia 28 sierpnia 1997 roku o organizacji i funkcjonowaniu funduszy emerytalnych⁴⁵ jest aktem prawnym, który usankcjonował w Polsce funkcjonowanie powszechnych towarzystw emerytalnych. W okresie od opublikowania tej ustawy do końca marca 2005 roku miało miejsce 17 nowelizacji tej ustawy. Z tych 17 nowelizacji tylko jedna związana była z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej. Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 o zmianie i uchyleniu niektórych ustaw w związku z uzyskaniem przez Rzeczpospolitą Polską członkostwa w Unii Europejskiej⁴⁶ w jednym artykule odnosi się do zmian w ustawie⁴⁷ i nie dotyczy powszechnych towarzystw emerytalnych. Inne zmiany w treści ustawy miały charakter autonomiczny w stosunku do oczekiwań Unii Europejskiej – związane były bardziej z istniejącą w Polsce tendencją do poprawy pewności obrotu gospodarczego i bezpieczeństwa funkcjonowania instytucji finansowych. Nie były to zmiany **wymagane** przez Unię Europejską, jako iż takie wymagania w zakresie systemów emerytalnych po prostu nie istnieją.

⁴³ Directive 2003/41/EC of the European Parliament and of the Council of 3 June 2003 on the activities and supervision of institutions for occupational retirement provision Official Journal L 235, 23/09/2003 P. 0010 – 0021.

⁴⁴ Dz. U. z roku 2004 nr 96, poz. 959.

⁴⁵ Opublikowana pierwotnie w Dz. U. z roku 1997 nr 139, poz. 934.

⁴⁶ Dz. U. z 2004 nr 96, poz. 959.

⁴⁷ «Art. 29. W ustawie z dnia 28 sierpnia 1997 r. o organizacji i funkcjonowaniu funduszy emerytalnych (Dz. U. Nr 139, poz. 934, z późn. zm.) do tytułu ustawy dodaje się odnośnik nr 1 w brzmieniu:

„1) Niniejsza ustawa dokonuje w zakresie swojej regulacji wdrożenia dyrektywy 2003/41/WE z dnia 3 czerwca 2003 r. w sprawie działalności instytucji pracowniczych programów emerytalnych oraz nadzoru nad takimi instytucjami (Dz. U. WE L 235 z 23.09.2003).

Dane dotyczące ogłoszenia aktów prawa Unii Europejskiej, zamieszczone w niniejszej ustawie - z dniem uzyskania przez Rzeczpospolitą Polską członkostwa w Unii Europejskiej - dotyczą ogłoszenia tych aktów w Dzienniku Urzędowym Unii Europejskiej - wydanie specjalne.”».

Podsumowanie

Zastosowane w Polsce w zakresie porządku legislacyjnego w roku 1997 rozwiązania, dotyczące funkcjonowania powszechnych towarzystw emerytalnych, były rozwiązaniami pionierskimi w porównaniach z innymi krajami Unii Europejskiej. Tradycyjny model repartycyjnych systemów emerytalnych, wywodzący się jeszcze z XIX wieku, był w tym okresie dominującym, zarówno w Polsce, jak i w krajach Unii Europejskiej. Zalecane od początku lat 90. XX wieku przez Bank Światowy rozwiązania emerytalne opierały się na modelu chilijskim, który jako pierwszy na świecie od roku 1980 wykorzystywał rynki kapitałowe do pomnażania zasobów systemu emerytalnego. Rozwiązanie przyjęte w Polsce nawiązywało bezpośrednio do reformy przeprowadzonej w roku 1994 w Argentynie. Z krajów Unii Europejskiej przed reformą w Polsce jedynie we Włoszech, w roku 1996, wprowadzono pierwsze obligatoryjne, ale jedynie częściowe rozwiązania, łączące system emerytalny z rynkiem kapitałowym. Natomiast bardzo podobny do polskiego system, określany mianem nowoczesnego powszechnego systemu emerytalnego, został dotąd w pełni wdrożony jedynie w Szwecji⁴⁸, gdzie zmiany przeprowadzono równoległe do zmian w Polsce.

Przyjęte w Unii Europejskiej obecnie rozwiązania, dotyczące systemów emerytalnych, uznają prawo wszystkich państw członkowskich do samodzielności w zakresie konkretnych rozstrzygnięć, sugerując jedynie wykorzystywanie najlepszych wzorców, niejako w formule swoistego benchmarkingu. Przyjęte w Polsce rozwiązania uważane są za najlepsze i właśnie Polska, wraz ze Szwecją, Łotwą i Węgrami, jest krajem zaliczanym obecnie w Unii Europejskiej do grona liderów, z których powinno się brać przykład.

Jest to bezpośrednią przyczyną tego, że nie stwierdzono zmian na rynku powszechnych towarzystw emerytalnych w Polsce po przystąpieniu do Unii Europejskiej. Rynek ten rozwija się w Polsce swoim rytmem, rytmem lidera w porównaniach europejskich we wdrażaniu nowoczesnych rozwiązań.

dr Jarosław Poteraj
Instytut Przedsiębiorczości
Państwowa Wyższa Szkoła
Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży

Bibliografia

- Bezpieczeństwo dzięki różnorodności. Reforma systemu emerytalno-rentowego w Polsce. (1997)*, Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Reformy Zabezpieczenia Społecznego, Warszawa, maj 1997;
- Góra M. (2003), *System emerytalny*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa;
- Grushka C., Demarco G. (1998), *Disability Pension and Social Security Reform. A comparative analysis based on the Argentine experience*. The World Bank. International Bank for Reconstruction and Development, Washington, April 1998;
- Kołodziejczyk K., (2004) *Systemy emerytalne w Ameryce Łacińskiej. Od repartycji do kapitalizacji*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, Poznań;
- Poteraj J. (2004), *Procesy konsolidacyjne. Raiders & Targets w polskich instytucjach finansowych*, Wydawnictwo Wszechnicy Mazurskiej Acta Universitatis Masuriensis Episteme 37(2004), Olecko;
- Rajchel W. (2003), *Powszechne towarzystwo emerytalne jako specyficzny rodzaj spółki akcyjnej*, Oficyna Wydawnicza Branta, Bydgoszcz-Kraków;
- Ratajczak J. (2004), *System emerytalny w Niemczech*, w: *Systemy emerytalne w krajach Unii Europejskiej*, (2004) pod redakcją Tadeusza Szumlicza Macieja Żukowskiego, TWIGGER, Warszawa, 239-267;
- Systemy emerytalne w krajach Unii Europejskiej*, (2004) pod redakcją Tadeusza Szumlicza Macieja Żukowskiego, TWIGGER, Warszawa;
- Żukowski M. (2004), *Systemy emerytalne w Unii Europejskiej w świetle „otwartej koordynacji”* w: *Systemy emerytalne w krajach Unii Europejskiej*, (2004) pod redakcją Tadeusza Szumlicza Macieja Żukowskiego, TWIGGER, Warszawa, 341-364.

⁴⁸ Spośród dotychczasowych członków Unii Europejskiej. W grupie nowych członków, podobne do polskich rozwiązań, nowoczesne systemy emerytalne funkcjonują na Łotwie oraz na Węgrzech.